

Katarzyna KRACZOŃ

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

Wydział Humanistyczny

Lublin, Polska

e-mail: k_bednarz@vp.pl

ZWYCZAJOWE I OBRZĘDOWE GESTY SAKRALNE W KRAJOBRAZIE KULTUROWYM WSI

HABITUAL AND RITUALISTIC SACRED GESTURES IN THE CULTURAL LANDSCAPE OF THE VILLAGE

Słowa kluczowe: krajobraz sakralny, obrzęd, gest, *sacrum*, krzyże i kapliczki przydrożne

Key words: *sacred landscape, rite, gestures, the sacred, roadside crosses and shrines*

Streszczenie

Przedmiotem artykułu są sakralne gesty obrzędowe, rozumiane jako utrwalone i osadzone w kontekście kulturowym czynności o charakterze symbolicznym. Autorka, w oparciu o materiały archiwalne i wywiady terenowe, opisuje gesty obrzędowe rytualnie powtarzane przy obiektach małej architektury sakralnej, wskazując cechy wyróżniające tego typu zachowania kulturowe. W wyniku analizy, przyjmując kryterium funkcjonalności, wydzielono: gesty święte i uświęcające, gesty oczyszczające, gesty powitań i pożegnań, gesty wotywnie oraz gesty pamięci. Symboliczne działania obrzędowe wyrażają postawę człowieka wobec *sacrum*, określają jego światopogląd, porządkują codzienność, zapewniając zdrowie, pomyślność i urodzaj.

Abstract

The article examines sacred ritualistic gestures understood as established symbolic actions set in a given cultural context. Taking into account both archive materials and field based interviews, the author describes ritualistic gestures repeated in the vicinity of small sacred architecture (e.g. roadside crosses and shrines), distinguishing their characteristic features. Basing upon the criterion of functionality, the gestures have been classified into the following categories: sacred and sanctifying gestures, purifying gestures, welcoming and farewell gestures, votive gestures, and memory gestures. Arguably, these symbolic ritualistic actions demonstrate man's attitude towards the sacred, define his/her outlook, organize his/her everyday life, as well as ensuring health, success, and harvest.

WPROWADZENIE

Krajobraz sakralny, będący integralną częścią krajobrazu kulturowego, współtworzą dwa elementy. Pierwszym i nadrzędnym jest *sacrum*, obejmujące kategorię rzeczy określanych jako święte i w związku z tym podlegające czci religijnej (są to święte/uświęcone miejsca bądź widoczne znaki umieszczane w przestrzeni np. krzyże, kapliczki przydrożne itp.) oraz wszelkie działania/gesty, będące przejawem owej religijności (praktyki religijne, wspólne nabożeństwa, rytuały). Drugim nieodzownym elementem jest człowiek, współtwórca tego krajobrazu, podmiot i sprawca realizowanych działań (Jackowski, 2007). Te dwa komponenty semantyczne tworzą komplementarną całość, w której ważną rolę odgrywają gesty rozumiane jako osadzone w kontekście kulturowym i społecznym czynności o charakterze symbolicznym. Człowiek jako uczestnik obrzędów właśnie poprzez gesty wyraża i niejako manifestuje swoją postawę wobec *sacrum*, wyznacza i utrwała zasady kulturowego uporządkowania świata, a także ustala hierarchię wyznawanych wartości.

Warto więc zastanowić się w jakim stopniu gesty, zwłaszcza te obrzędowe, współtworzą krajobraz kulturowy (sakralny) wsi, jakie pełnią funkcje w sakrosferze oraz określić ich znaczenia symboliczne. Ze względu na ograniczony zakres opracowania, analizie poddane zostaną te gesty, które dotyczą obrzędów, realizowanych przy krzyżach i kapliczkach przydrożnych. Taki kierunek interpretacyjny umożliwi określenie relacji zachodzących na linii: podmiot (uczestnik obrzędu) – gest (działanie obrzędowe) – miejsce realizacji obrzędu (obiekty małej architektury sakralnej). Typologia i eksplikacja wybranych gestów obrzędowych oparta zostanie na opublikowanych dotychczas materiałach oraz wywiadach terenowych, co pozwoli ukazać podmiotowy charakter gestów jako elementów kulturowego obrazu świata.

SEMANTYKA I INTERPRETACJA GESTU OBRZĘDOWEGO

Gest, według M. Brockiego, to „znaczący (czyli komunikujący i posiadający interakcyjny charakter) ruch i układ (w przestrzeni i czasie) ciała, wraz z towarzyszącym mu kontekstem działań, związanych z nim procesem wytwarzania znaczenia (Brocki, 2006, 94).” Definicja ta, uwzględniająca komunikacyjny, kinezyczny i proksemiczny aspekt gestu, wskazuje także na rolę kontekstu, który jest niezbędny do poprawnego odczytania komunikatu gestycznego. Gesty, zdaniem badacza, nie funkcjonują autonomicznie, ich znaczenie nie jest więc dane lecz wytwarzane, jest sumą wielu różnych komponentów semantycznych. Gest niejako odsyła poza siebie, aktualizuje się czasowo i przestrzennie, a o jego formie i sposobach interpretacji decydują też inne czynniki zewnętrzne, takie jak sytuacja (ten sam gest w różnych sytuacjach może znaczyć coś innego), kontekst społeczny bądź kulturowy, światopogląd, symbolika części ciała, otoczenie paralingwistyczne oraz formuły słowne (Brocki, 2006: 224-234).

Interpretacja kontekstowa staje się istotna szczególnie przy analizie gestów obrzędowych, dlatego ze względu na specyfikę i odrębny charakter tego typu zachowań można wskazać kilka cech wyróżniających. Zatem gesty obrzędowe:

- stanowią szeroki zbiór obejmujący nie tylko ruchy rąk, ale także postawy ciała (o ile stają się one elementem znaczącym w obrzędzie) i wszelkie rozbudowane działania realizowane w przestrzeni obrzędu (np. taniec weselny);
- wpisane są w strukturę obrzędu, w którym wraz z kodem werbalnym i przedmiotowym tworzą zbiór komplementarnych składników symbolicznych, przy czym sytuacja obrzędowa stanowi podstawowy, wąski kontekst interpretacyjny gestu;
- są elementem wyróżniającym i identyfikującym obrzęd;
- mają charakter symboliczny;
- realizują funkcje wynikające z sytuacji obrzędowej;
- to działania utrwalone kulturowo, będące elementem tradycji przekazywanej z pokolenia na pokolenie;
- są powtarzalne, przyjmują formy działań zrytualizowanych, utrwalając pożądane wartości kulturowe.

Wyznaczniki te będą pomocne w dalszej analizie wybranych gestów obrzędowych.

GESTY SAKRALNE W KRAJOBRZIE KULTUROWYM – PRÓBA ANALIZY I TYPOLOGII

Kalendarz obrzędów dorocznych i rodzinnych pokazuje, że wiele z nich rozgrywa się właśnie w przestrzeni wsi, gdzie swoiste centrum (miejsce najbardziej „wypełnione” *sacrum*) wyznaczają krzyże i kapliczki. Wokół przydrożnych znaków wiary gromadzi się społeczność na wspólnych modlitwach majowych i czerwcowych, na nabożeństwach odpustowych, pokutnych i błagalnych. Przy krzyżach i kapliczkach ustawia się ołtarze, przy których odprawiane są procesje Bożego Ciała czy poświęcenie pól. Z kolei jako pomniki pamięci stają się one miejscem indywidualnego kultu, także o charakterze sakralnym.

Symboliczne gesty, towarzyszące zazwyczaj wymienionym praktykom religijnym, ze względu na pełnione funkcje można podzielić na następujące grupy:

Gesty święte i uświęcające

Ta grupa gestów jest najbardziej charakterystyczna dla opisywanych działań. Należą do niej:

- czynności i postawy ciała, które są bezpośrednimi znakami wiary i religijności (znak krzyża, postawa klęcząca), wyrażające szacunek (czego przejawem jest również zwyczajowy gest zdejmowania czapki) wobec *sacrum*, świadczy o tym przekaz zanotowany przez Kolberga: „Pobożnych ludzi zwyczajem jest, że przed figurą czapki zdejmują, żegnając się, pacierze mówią. Opowiadają o pewnym znakomitym żydzie kupcu ze Szczebrzeszyna, który już nie żyje, a który odbywając w interesach różne podróże, jeżeli miał furmana chłopka katolika, a ten gdy jechał około figury a czapki nie zdjął, już dalej z nim jechać nie chciał, jako z człowiekiem niemającym wiary (Kolberg 16, Lub, 82).” Poprzez tego typu gesty człowiek zaznaczał momenty wyjątkowo ważne: początek dnia (wschód słońca), południe (modlitwa Anioł Pański),

czas modlitwy i świętowania (Ciołek, Olędzki, Zadrożyńska, 1976). Gesty święte i uświęcające to także gesty dobrego początku, dlatego wszelkie prace w gospodarstwie i na polu oraz inne ważne momenty życia rozpoczynano od znaku krzyża oraz postawy szacunku i pokory (zdejmnowanie czapki, pochylenie/ukłon, klęknięcie). Gesty te były także wyraźnym zasygnalizowaniem zwrotu do Boga.

- czynności o charakterze performatywnym wnoszące w przestrzeń *profanum* element świętości (pokropienie wodą święconą, obchodzenie/symboliczne zataczanie kręgu, zatykanie w różne miejsca przedmiotów poświęconych np. palmy, ziół, zielonych poświęconych gałązek, pisanek, fragmentów Ewangelii). Sakralny wymiar i moc sprawcza tych gestów jest szczególnie widoczna podczas obrzędu poświęcenia pól (Adamowski, 1999; Kraczoń, 2012). Obrzęd pokropienia był zazwyczaj poprzedzony wspólną modlitwą błagalną przy krzyżu. Następnie uczestnicy obrzędu obchodzili pola w sposób symboliczny zataczając krąg, tworząc w ten sposób zamkniętą i zarazem bezpieczną przestrzeń. Potwierdzają to wypowiedzi informatorów: *No, z kościoła się wychodziło. Były obrazy z kościoła, sztandary i to wszystko szło. Szło po polach. Były ubrane tam cztery ołtarze, tam po wsi, w obrębie tych pól i od ołtarzyka do ołtarzyka przechodził. I przechodził ksiądz i gromada ludzi z parafii i ten obrzęd i święcili te pola i śpiewali [...] Żeby dobry urodzaj, żeby deszczu nie było. (JB, 2006)¹; Jeżeli chodzi o święcenie pól, to do tej pory u nas jest taki zwyczaj. Bierze się z kościoła taki obraz, ołtarzyk taki i obnosi się pola, przy każdym są takie krzyże, kapliczki wiejskie i idą, zbierają się ludzie i chodzą, żeby obejść całą wieś przy każdym krzyżu zatrzymują się a później śpiewamy piosenki do Matki Boskiej. [...] bo trzeba było obejść wszystkie pola (CzK, 2011). Podobne funkcje pełniły indywidualne akty święcenia pól: „W Wielki Poniedziałek gospodarz rano wstawał, wziął palmę i święcono wodę, co w w Wielku Sobocie poświęcili, i palmo to święcił swoje pole. A na ostatku wsadził palme gdzieś przy miedzy. I chto ranij to zrobił, był lepszy żniwak i lepszy gospodarz, a kto już tam późno, to tako łajza (L.i J. Adamowscy, 1992).” Znany jest także zwyczaj wykonywania krzyżyków z gałązek palmy i zatykania ich w polu/w domostwie: *brałam te krzyżyki i się szło na to pole, w to się też to roznosiło w różnych miejscach. One miały chronić przed grzmotami, przed jakimś pożarem, to była jakby ochrona tego domostwa, ale jeszcze oprócz tego trzeba było się pomodlić. I ten krzyżyk się dawano na początku pola, pomodliło się, na środku pola i na końcu (ST, 2012).**

- osobną grupę gestów uświęcających stanowią te działania, które są związane z kultem poszczególnych świętych. Przykładem mogą być chociażby obrzędy poświęcenia zwierząt w dniu św. Rocha, którego uważano za opiekuna zwierząt. Przy kapliczkach z figurami świętego odmawiano modlitwy, rozpalano ognisko, święcono je a potem przepędzano wokół niego bydło. Gest ten miał chronić zwierzęta przed chorobami. Praktyki takie są wciąż żywe w kurpiowskiej Puszczy Zielonej czy w wielkopolskiej miejscowości Mikstat (Czerwiński, 2012, 248). Z kolei w Radecznicy (woj. lubelskie) przy kapliczce na wodzie, której patronuje św. Antoni, podczas uroczystości odpustowych odbywa się błogosławieństwo dzieci i poświęcenie białych

¹ W nawiasie podano inicjały informatora oraz rok przeprowadzenia wywiadu. Szczegółowe dane znajdują się na końcu artykułu.

lilii. Przykładów takich można podać dużo więcej. Symboliczne gesty powtarzane rytualnie podczas nabożeństw odpustowych pełnią funkcje apotropaiczne, a także ożywiają i podtrzymują kult świętych patronów.

Gesty pokropienia (poświęcenia) i zatykania w różne miejsca sakramentaliów to w sensie dosłownym „przenoszenie” świętości (której symbolem jest woda święcona oraz poświęcone przedmioty), są to również czynności otwarte na przyszłość, mające zapewnić skuteczną ochronę przed wszelkim złem (Kraczoń, 2012).

Gesty oczyszczające

Oczyszczenie jest niezbędną czynnością, która pozwala odzyskać taki stan równowagi i porządku, jaki istniał przed pojawieniem się zmy. Istota tego typu zabiegów jest widoczna zwłaszcza przy uzdrawianiu chorych. Choroba zawsze wprowadza stan chaosu i destrukcji, stąd też obecność gestów, które wykonane w odpowiednich okolicznościach mają przed nią ochronić bądź ją powstrzymać (Kowalski, 2007, 368-370). Charakter oczyszczający mają:

- gesty symbolicznego obmycia wodą pochodzącą z cudownych źródeł bądź płynących rzek. Niektóre z nich wpisują się w krajobraz sakralny, którego centrum w tym przypadku wyznaczają kapliczki fundowane przy cudownych źródłach (Kawałko, 2006a; Kawałko, 2006b; Petera, 1996). Warto jednak przyjrzeć się bliżej funkcjom gestów, które wykonują niemal wszyscy, którzy pielgrzymują do tych świętych miejsc. Mowa tu chociażby o obmywaniu się wodą pochodzącą z cudownych źródełek. Te z kolei swoje lecznicze właściwości uzyskują dzięki wzmożonej protekcji świętego patrona czczonego modlitwami przy fundowanych w tych miejscach kapliczkach. O tym jak należy wykorzystywać wodę z cudownego źródła i jakiego typu schorzenia ma ona leczyć (np. do popularnej kapliczki św. Otylii w Urzędowie przybywają pielgrzymi by wyleczyć choroby oczu), informują zapisy objawień czy informacje zamieszczane w różnej formie przy kapliczkach, np. przy kapliczce św. Stanisława Biskupa w Górecku Kościelnym widnieje napis „W tey wodzie kto się z dobrą wiarą obmyje, od wszelkiej choroby wolnym zostanie” (Petera, 1996: 12-13). Gest symbolicznego obmycia źródlaną wodą w połączeniu z *sacrum*, miał zapewnić zdrowie w przyszłości bądź (jeśli obmycia dokonywała osoba chora) cudowne uzdrowienie. Strukturalnie i funkcjonalnie podobne jest obmywanie, jakie w cyklu dorocznym było – i w niektórych miejscach wciąż jest to praktyka żywa – rytualne obmywanie się w rzekach przed Bożym Narodzeniem i Wielkanocą. Oto wypowiedź informatorki: *w Wielki Piątek rano chodziło się do rzeki obmywać i ta rzeka, to musiała właśnie płynąć od wschodu słońca i wszyscy ludzie, którzy mieszkali blisko tej rzeki, to rano wcześnie wstawali i przed szóstą myśmy się spotykali. [...] To jak rano wstałam i moja mama z bratem przynieśli mi tą wodę i że ja muszę się tym obmyć i tą wodę zawsze przynosiło się dzieciom i tym najstarszym domownikom. [Dlaczego każdy musiał się umyć?] No to właśnie było, żeby tak po prostu mieć zdrowie, żeby obmyć te wszystkie jakieś nieczystości, te grzechy swoje nie a tutaj jednak zbliżała się ta wiosna i przede wszystkim było to związane ze zdrowiem, to i ręce myli i nogi myli, zależy w jakiej rodzinie to było stosowane (ST, 2012).*

– zawieszanie na krzyżach koszul, chust i ręczników w celu odesłania choroby: „Na krzyżach przydrożnych zarówno na Podlasiu, jak i w Beskidach wieszano dawniej ręczniki, chusteczki, koszulki dziecka lub w ogóle szmaty – w intencji, aby się sen złowróźnie nie sprawdził, aby Pan Bóg odwrócił nieszczęście, aby przerwał konwulsje dziecka i wyleczył je z najgorszej choroby – choroby niewiadomej (Seweryn, 1958: 28).”

Działania oczyszczające pełniły także funkcje ochronne, polegające przede wszystkim na stworzeniu zapory, która uniemożliwiłaby bezpośrednią styczność z mocami demonicznymi, wszelkim złem i chorobami. W tej grupie gestów najpełniej uwidacznia się antropologiczny wymiar działań obrzędowych. W ich centrum pozostaje człowiek, który poprzez różne środki magicznej ochrony (w tym także poprzez kontakt z *sacrum*) dąży do zapewnienia sobie zdrowia i poczucia bezpieczeństwa.

Gesty powitań i pożegnań

Krzyże i kapliczki, zwłaszcza te umieszczane na granicy wsi, często stawały się świadkami zbiorowych gestów powitań i pożegnań, przy czym symbolika tych drugich w sytuacjach obrzędowych jest znacznie rozbudowana²:

– gesty pożegnalne nabierają szczególnego znaczenia w obrzędzie pogrzebowym. W wielu wsiach, zwłaszcza w tych, w których nie było kościołów, praktykowane jest odprowadzanie zmarłego do ostatniej figury bądź krzyża: *Po prostu jest to jakby ostatni jego przystanek, z tej wioski i musi być przy krzyżu, nie gdzieś, jakiś przy zakątku jakiegoś lasu. Jest to no jest symbol taki, ten krzyż, który prowadzi go nawet i po wieczność. To jest przy krzyżu, nie gdziekolwiek. Zatrzymanie się tam, jakieś krótkie modlitwy i odprowadzenie mieszkańców wioski wtedy, przy tym krzyżu następuje pożegnanie* (MS, 2006). Odprowadzanie zmarłego było aktem wielowymiarowym. Prymarną funkcją tego działania obrzędowego było z jednej strony pożegnanie zmarłego przez społeczność wsi, z drugiej zaś to zmarły żegnał się zarówno z najbliższymi (wymiar wspólnotowy), ale także z przestrzenią, w której żył (zaznaczoną w tym momencie przez kapliczkę/krzyż, co nadawało sytuacji pożegnania wymiar sakralny). Symboliczne zatrzymanie przy krzyżu było także okazją do swoistego oczyszczenia zmarłego z wszelkich przewinień. Towarzyszyły temu oracje wygłaszane przez tzw. odpraszacza (Seweryn, 1958: 32). W ten sposób mamy do czynienia z kompleksem gestyczno-werbalnym, który wprowadza do omawianej sytuacji dodatkowe sensory symboliczne. Pożegnanie zmarłego przy ostatnim krzyżu (na granicy) niesie jeszcze jedno, równie istotne znaczenie, a mianowicie sygnalizuje obrzędowy moment przejścia jednostki, co w wymiarze realnym związane jest z opuszczeniem domu, wsi i odprowadzeniem do grobu, natomiast w wymiarze symbolicznym przypomina o wędrówce duszy w zaświaty (Masłowska, 2011).

² Pożegnania często traktowane są jako lustrzane odbicie przywitań. Stąd też analizowane są one łącznie jako gesty mające charakter synonimiczny. Dzięki nim kontakty są przerywane konwencjonalnie, traktowane i jakby zamrażane do czasu ponownego spotkania się ludzi (Ciołek, Olędzki, Zadrożyńska, 1976: 19).

- od uroczystego pożegnania na granicy wsi zaczynały się we wsi pielgrzymki: „Przede wszystkim ksiądz błogosławił ją [pielgrzymkę – KK] w kościele po odprawieniu nabożeństwa, potem cała kompania ustawiała się do pochodu [...] gdy zaś pielgrzymka ruszyła w drogę, ludność odprowadzała ją aż do figury za wsią. Tutaj pozostający na gospodarstwie żegnali się z odchodzącymi, nieraz płacząc i lamentując, a przewodnik wygłaszał pod figurą przemówienie (Seweryn, 1958: 33)”. Podobne znaczenie miały słynne pożegnania i powitania sitarzy biłgorajskich, które także odbywały się przy figurze: „Do zwyczajów miejscowych należy i to, iż gdy sitarze wyjeżdżają w drogę z sitami, wtedy żony ich, krewni i przyjaciele odprowadzają ich aż pod figurę św. Jana Nepomucena tuż za miastem na trakcie Zamojskim stojącą i tam ich żegnając częstują wódką i arakiem³, co się nazywa: Żałosne; lub już na parę dni przedtem zebrawszy się do domu, pili byli pełnemi haustami na pożegnanie. Podobnie, gdy wracają sitarze z drogi i dali już o tem znać listownie, równie jak i przy odjeździe, piją wszyscy witając się z sitarzami, co znów nosi nazwę: Radosne (Kolberg 16, Lub, 97).”

Z przywołanych przekazów wynika, że pożegnanie może być wyrażane za pomocą różnych gestów, które łączy fakt przejścia z przestrzeni oswojonej (*orbis interior*) do obcej (*orbis exterior*), ze świata żywych do świata zmarłych. Kapliczki i krzyże jako znaki sakralne ustawiane na granicy tych światów pełnią z jednej strony funkcję mediacyjną, z drugiej zaś poprzez gesty modlitewne stają się dla podróżujących gwarantem bezpieczeństwa i błogosławieństwa.

Gesty wotywnne

Gesty wotywnne, zdaniem P. Kowalskiego, wprowadzają do obszaru *sacrum* żywioł codzienności i wielokształtności ludzkiego doświadczenia. Tego typu zachowania ujawniają postawy zatroskania, lęku oraz niepokoju (Kowalski, 1994: 13). Praktyki wotywnne mogą przybierać różne formy. Już sam fakt ufundowania kapliczki jest gestem wotywnym, darem wdzięczności za uratowanie życia czy powrót do zdrowia. Zazwyczaj informację taką przekazują inskrypcje umieszczane na kapliczkach, krzyżach czy specjalnych tabliczkach (Wójcicka, 2011). W ten sposób fundator swoim działaniem z jednej strony utrwala niezwykle chwile, z drugiej zaś wyróżnia miejsce, nadając mu znamiona świętości. Często bywa też tak, że kapliczki i krzyże, zwłaszcza te ustawione w miejscach cudownych zdarzeń, stają się małymi sanktuariami, przy których gromadzą się wierni na modlitwach zbiorowych i indywidualnych. Sytuacje te są wymianą darów, którą można rozpatrywać w kategoriach transakcji zawartej między człowiekiem a Bogiem. Zazwyczaj praktyki wotywnne rozpoczynają się od prośby i ślubowania wotanta. Następnie, gdy zostanie on obdarzony łaską – darem od bóstwa, czuje się zobowiązany do złożenia ofiary (Kowalski, 1994: 134-

³ Alkohol jest istotnym mediatorem w obrzędach, jeśli ich celem jest jakakolwiek zmiana statusu człowieka. Szczególnego znaczenia nabiera on w obrzędzie pogrzebowym. Spożywanie alkoholu na granicy wsi przy pożegnaniu sitarzy może więc sygnalizować zmianę ich statusu poprzez wyjście, a następnie powrót z przestrzeni obcej i nieznannej do tej oswojonej i bezpiecznej (Kowalski, 2007: 15-19).

137). Składane wota mogą mieć różny charakter: czasem jest to modlitwa powiązana z odprawieniem pokuty i złożeniem ofiary pieniężnej, w innych sytuacjach składane są one w formie materialnej, stąd też przy kapliczkach i krzyżach można spotkać pozostawione w geście ofiarnego uniesienia precjoza, przedmioty kultu religijnego (róźańce, medaliki, święte obrazki), symboliczne ekwiwalenty źródła cierpienia, woskowe figurki i świece wotywny, a także kartki z błagalnymi bądź dziękczynnymi listami kierowanymi do Boga (w sanktuariach wyłożone są specjalne księgi, do których wpisuje się prośby i dziękczynienia). W ten sposób kapliczki i krzyże jako obiekty sakralne stają się mediatorami, przy których człowiek nawiązuje kontakt ze świętością.

Gesty pamięci

Obiekty małej architektury są także znakiem miejsca śmierci i pochówków. Współcześnie powszechnym zwyczajem jest upamiętnianie miejsca tragicznej śmierci najbliższych. Krzyże powypadkowe można spotkać przy drogach w całej Polsce. W ten sposób ludzie chcą jak najsilniej zaznaczyć swoje przywiązanie do bliskich, którzy odeszli. Z tego typu sytuacją wiążą się gesty, które mają na celu upamiętnienie, ale też nieustanne przypominanie o zmarłych. W kontekście przestrzeni ustawiony krzyż czy kapliczka zawieszona na drzewie w miejscu tragicznego wypadku, jest gestem komemoratywnym. Jednak obok tego jednostkowego aktu fundacyjnego, powtarzane są czynności, które przyjmują znamiona gestu symbolicznego. Przyniesienie kwiatów, choinek, poświęconych palm, zapalenie zniczy, zostawianie przedmiotów należących do zmarłych (np. na trasie między Lublinem a Zamościem można spotkać krzyże powypadkowe, przy których umieszczono fragmenty samochodu), odnawianie i odświeżanie tych miejsc to czynności, które przede wszystkim aktualizują pamięć o zmarłych, ale także jako działania rozgrywające się przy znakach wiary mają nie tylko charakter sakralny, ale także mediacyjny i terapeutyczny, są próbą nawiązania kontaktu ze zmarłym.

Omówione powyżej gesty łączy niewątpliwie cecha dynamiczności i procesualności. Działania obrzędowe wprowadzają wokół milczących znaków wiary i pamięci element ruchu oraz swoistego ożywienia. M. Brocki zauważa jednak, że w ramy dynamicznego układu komunikacyjnego (a taki ma miejsce przy obiektach małej architektury sakralnej) wbrew pozorom wpisuje się także **bezruch** (Brocki, 2006, 274). Niektórzy badacze opozycji ruch-bezruch przypisują kategorie egzystencjalne życia i śmierci (Kowalska, 1986, 85-95). Z kolei J. S. Wasilewski, używając terminu *stasis*, zauważa, że unieruchomienie jest nieodzownym składnikiem sytuacji przejścia, początku i święta (Wasilewski, 1989). W kontekście opisywanych tutaj obrzędów niemal wszystkie realizowane gesty i działania symboliczne poprzedzone są zatrzymaniem się przy kapliczce czy krzyżu. Postawa taka sygnalizuje moment otwarcia się człowieka na działanie Boga, jest również znakiem tego, że wkrótce nastąpi działanie – kolejny gest symboliczny, który ma mieć moc sprawczą i przynieść odpowiedni

skutek w przyszłości. Bezruch jest więc symbolem przejścia ze sfery *profanum* do sfery *sacrum*, widocznym i wyraźnym sygnałem mediacji, a ta towarzyszy większości opisanym tutaj gestom obrzędowym.

PODSUMOWANIE

Przedstawiona typologia gestów obrzędowych nie jest zbiorem kompletnym i niewątpliwie nie wyczerpuje podjętego tematu. Katalog symbolicznych działań obrzędowych realizowanych przy krzyżach i kapliczkach ma więc charakter otwarty, wymaga dalszych badań i analiz. Należy jednak zauważyć, że zaproponowany podział gestów ma charakter typologiczny, gdyż – jak pokazują badania – ten sam gest w strukturze jednego bądź wielu obrzędów, w zależności od kontekstu i jego elementów składowych, może pełnić różne funkcje. Z kolei ta sama funkcja może być realizowana za pomocą różnych gestów. Stąd też zaproponowana tu typologia jest próbą usystematyzowania i jednocześnie opisu sakralnych działań obrzędowych.

Na podstawie niniejszych rozważań można jednać sformułować kilka istotnych wniosków:

- gesty obrzędowe wraz z krzyżami i kapliczkami współtworzą sakralny wymiar krajobrazu kulturowego;
- symbolika omawianych gestów wynika z kontekstu sytuacji obrzędowej oraz motywacji powstawania obiektów małej architektury, stąd też relacje: podmiot (uczestnik obrzędu) – gest (działanie obrzędowe) – miejsce realizacji obrzędu (obiekty małej architektury sakralnej) należy traktować synkretycznie;
- gesty obrzędowe realizowane w określonym czasie i przestrzeni implikują różnorodne funkcje: religijne, ochronne, oczyszczające, wotywne, upamiętniające, medycyjne, a także integracyjne (jednoczą ludzi we wspólnotę realizującą ten sam cel);
- symboliczne działania obrzędowe ujawniają postawę człowieka wobec *sacrum* i określają jego światopogląd;
- poprzez gesty sakralne człowiek porządkuje swoją codzienność, wydziela przestrzeń bezpieczną, zapewnia sobie zdrowie, pomyślność i urodzaj, oddala od siebie zło i choroby;
- mediacyjny charakter obiektów przydrożnej architektury sakralnej sprawia, że w krajobrazie kulturowym poprzez rytualnie powtarzane gesty ma miejsce symboliczna komunikacja między ziemią a niebem, swoiste otwarcie się człowieka na Boga oraz obustronna wymiana prośb i darów.

INFORMATORZY

JB 2006 – Janina Bober, ur. 1944, Stara Wieś, gm. Borki, Eksplorator: Dominika Wnuk, Jakub Sosnowski.

ST 2012 – Stefania Topola, ur. 1939, Grudzice (dawniej wieś, obecnie dzielnica Opola, woj. śląskie), Eksplorator: Katarzyna Kraczoń.

CzK 2011 – Czesława Kaczyńska, ur. 1943, Strzałki, gm. Kadzidło, Eksplorator: Katarzyna Kraczoń.

MS 2006 – Maria Siwek, brak danych, Sitno, gm. Borki, Eksplorator: Monika Koziółek, Jakub Sosnowski, N. Juszczyk.

LITERATURA

- Adamowski J., 1999: *Kategoria przestrzeni w folklorze. Studium etnolingwistyczne*, Wydawnictwo UMCS, Lublin.
- Adamowski J., 2011: *Motywacje stawiania krzyży i kapliczek przydrożnych [w:] Krzyże i kapliczki przydrożne jako znaki społecznej, kulturowej i religijnej pamięci (red.): J. Adamowski, M. Wójcicka, Wydawnictwo UMCS, Lublin: 17-41.*
- Adamowscy L. i J., 1992: *Opowieści wielkanocne [w:] Twórczość Ludowa, nr 1-2: 72.*
- Brocki M., 2006: *Język ciała w ujęciu antropologicznym*, Astrum, Wrocław.
- Ciołek T.M., Olędzki J., Zadrożyńska A., 1976: *Wyrzeczysko. O świętowaniu w Polsce*, LSW, Warszawa.
- Czerwiński T., 2012: *Kapliczki i krzyże przydrożne w Polsce*, MUZA SA, Warszawa.
- Jackowski A., 2007: *Rozważania o krajobrazie sakralnym [w:] Znaczenie badań krajobrazowych dla zrównoważonego rozwoju, (red.): K. Ostaszewska, UW: 133-143.*
- Kawałko D., 2006a: *Kaplice na źródłach (1)*, za:
<http://dkawalko.wszia.edu.pl/index.php?id=zkk86>
- Kawałko D., 2006b: *Kaplice na źródłach (2)*, za:
<http://dkawalko.wszia.edu.pl/index.php?id=zkk88>
- Kolberg O., 1962: *Dzieła wszystkie. Lubelskie, t. 16*, Wrocław.
- Kowalska J., 1986: *Elementarne składniki kulturowych koncepcji rzeczywistości w symbolice ruchu tanecznego, cz. 1 [w:] Etnografia Polska, t. 30, z. 1: 83-136.*
- Kowalski P., 2007: *Kultura magiczna. Omen, przesąd, znaczenie*, PWN, Warszawa.
- Kowalski P., 1994: *Prośba do Pana Boga. Rzecz o gestach wotywnych*, TPPW, Wrocław.
- Kraczoń K., 2012: *Gesty święte i uświęcające jako element religijności ludowej (na przykładzie obrzędu błogosławieństwa pól)*, w druku.
- Masłowska E., 2011: *Wędrówka dusz w zaświaty – szerokim gościńcem i po bezdrożach [w:] Droga w języku i kulturze. Analizy antropologiczne, (red.) J. Adamowski, K. Smyk, Wydawnictwo UMCS, Lublin.*
- Petera J., 1996: *Cudowne źródła [w:] Twórczość Ludowa (red.): J. Styk, nr 2 (31): 11-14.*
- Seweryn T., 1958: *Kapliczki i krzyże przydrożne*, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa.
- Wasilewski J.S., 1989: *Tabu a paradygmaty etnologii*, Wydawnictwo UW, Warszawa.
- Wójcicka M., 2011: *Kapliczkowe inskrypcje – próba analizy i typologii [w:] Krzyże i kapliczki przydrożne jako znaki społecznej, kulturowej i religijnej pamięci (red.): J. Adamowski, M. Wójcicka, Wydawnictwo UMCS, Lublin: 81-91.*